

“ŞÂİR-İ ÂZAM” ABDÜLHAK HÂMİD YAHUT BİR ŞAİRİN FELSEFİ PORTRESİ

Abdullah Uçman

■ Abdülhak Hâmid adı ne zaman anılsa, Türk edebiyatı tarihiyle yakından meşgul olan birçok meslektaşım gibi ben de Ahmet Hamdi Tanpınar'ın onunla ilgili o meşhur değerlendirmesini hatırlarım. Tanpınar yıllar önce kaleme aldığı “Türk Şiirinde Büyük Ürperme” adlı makalesinde: “Hâmid’e her zaman zengin bir madene dönülür gibi dönülecektir!”¹ diyordu.

Batı edebiyatı tesiri altında ortaya çıkan yeni Türk edebiyatının ikinci nesline mensup olan ve sırasıyla Tanzimat sonrası, Servet-i Fünun, Fecr-i Âtî, Millî Edebiyat ve Cumhuriyet dönemlerinde yaşayan Abdülhak Hâmid, bu oldukça uzun zaman süresi içinde Türk edebiyatında şekil ve muhteva bakımından hakiki manada yenilikler yapan şahsiyetlerin başında gelir.²

Şinasi ve Namık Kemal'den sonra, devrin siyasi ve sosyal meselelerini bir tarafa bırakarak, daha ziyade ferdî problemleri söz konusu etmek suretiyle yeni bir sanat anlayışı getiren ve daha yaşarken “Şâir-i âzam” ünvanıyla şöhret kazanan Abdülhak Hâmid, yeni Türk şiirinde sanatçı dehasına sahip, metafizik anlamında gerçekten “büyük bir ürperme”dir.³

Son derece zengin bir hayal dünyasına sahip olan Abdülhak Hâmid'in, özellikle karısı Fatma Hanım'ın oldukça genç yaşta ölümü üzerine kaleme aldığı *Makber* (1885) adlı eseri, yeni Türk şiirinin üzerinde en çok konuşulan ve tartışılan eserlerinin başında gelir.

*

1 *Yaşadığım Gibi*, haz. Birol Emil, İstanbul 1970, s. 295.

2 Ali Nihad Tarlan, “Tanzimat Edebiyatında Hakiki Müceddid”, *Tanzimat*, İstanbul 1940, s. 597-617.

3 Yıllar sonra Yahya Kemal de “İthaf” adını taşıyan şiirinin başına koyduğu bir cümlede, “Abdülhak Hâmid'den sonra ledünnî şiirin menbaları kurudu.” der (bk. *Şair*, S 5, 9 Kânun-ı sâni 1919, s. 66; *Eski Şiirin Rüzgârıyla*, İstanbul 1962, s. 125-126).

Adının başına ilave ettiği “Feylesof” lakabıyla özellikle II. Meşrutiyet’ten sonraki yıllarda dikkati çeken Rıza Tevfik, “üstâd-ı irfânım ve mürebbî-i vicdânım” gibi ifadelerle, bir şair olarak hemen her şeyini kendisine borçlu olduğunu söylediği Abdülhak Hâmid üzerine ondan fazla müstakil makale ile bir de bazı eserlerindeki felsefi problemlerden hareket ederek onun hakkında *Abdülhak Hâmid ve Mülâhazât-ı Felsefîyesi* adıyla müstakil bir eser kaleme almıştır.⁴

Rıza Tevfik, bu kitabı henüz kaleme almadan çok önce, E. J. W. Gibb’in divan şiiriyle ilgili ünlü eseri *A History of Ottoman Poetry*’yi, müellifin ölümü üzerine yayıma hazırlayan Edward G. Browne’a gönderdiği 10 Kasım 1905 (28 Teşrinievvel 1321) tarihli mektubunda, biraz da Namık Kemal’in eski edebiyatı eleştirdiği tarzda, daha çok divan şiirinin hayal sistemini ele alıp tenkit ederken, Abdülhak Hâmid hakkında da bazı önemli değerlendirmeler yapar.

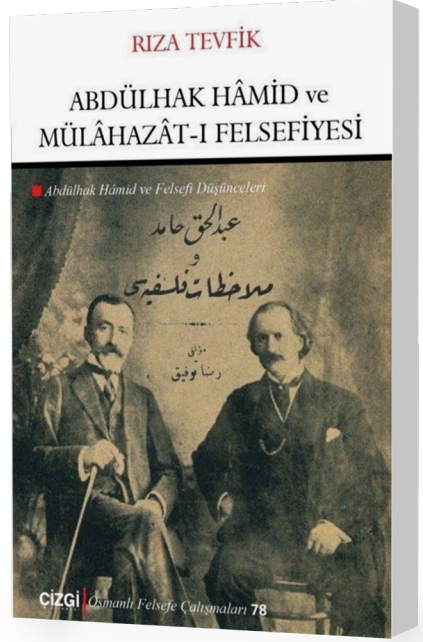
Rıza Tevfik burada, Türk edebiyatının Tanzimat’tan sonraki yıllarda fikir, his ve hayal itibarıyla İran edebiyatı etkisinden kurtulduğu hâlde, özellikle dil bakımından “esaret”in hâlâ devam ettiğini belirterek, Abdülhak Hâmid’in şiirlerinden verdiği bir örnekle bu kanaatini açıklar.

Rıza Tevfik, Abdülhak Hâmid’in “Kürsî-i İstiğrak” adlı manzumesindeki:

*Odur hîçî-i mâzî lücce-i surh-ı meşîyyette!
Bu, târîkî-i müstakbel, kebûd-ı sermediyyette!
Durur bir Kibriyâ-yı bî-nihâyet nûr u zulmette!
Beraber cümle mevcûdât u eşyâ hep muhabbette!..*

kıtasını zikrettikten sonra, bu kıtadaki dil ve ifadenin, Nedim’in:

*Gel ey fasl-ı bahârân, mâye-i ârâm u hâbımsın,
Enîs-i hâtırım, kâm-ı dil-i pür-ıztırâbımsın.*

4 Abdullah Uçman, “Abdülhak Hâmid-Rıza Tevfik”, *Rıza Tevfik’in Sanat ve Düşünce Dünyası*, İstanbul 2011, s. 135-146.

matlasıyla başlayan kasidesindeki dil ve ifadeden pek de farklı olmadığını ancak Abdülhak Hâmid'in burada Fransız modeline uygun bir tarzda tasavvur ve hayal itibarıyla yeni olduğunu ve bu itibarla Türk edebiyatının "müceddit"i kabul edilmesi gerektiğini belirtir.⁵

Rıza Tevfik, daha sonra 1911 yılında yazdığı başka bir makalesinde de, Abdülhak Hâmid'in Türk şiirinde yapmış olduğu yeniliğin büyüklüğü üzerinde durur ve "millî mefâhirimiz"den saydığı şairi, Türk milletinin edebiyat sahasında yetiştirdiği bir "dâhi" kabul eder.⁶

Rıza Tevfik'in, Türk edebiyatı tarihinde ilk defa bir şairin felsefi fikirlerini değişik açılardan ele alıp incelediği *Abdülhak Hâmid ve Mülâhazât-ı Felsefiye*-si adlı tahlil denemesi, 132 sahifelik uzunca bir giriş kısmından sonra, esas olarak "Mütefekkir Hâmid" ve "Şair Hâmid" başlıklarını taşıyan iki bölümden meydana gelir. Eserin mukaddimesinde, talebelerine felsefe dersleri verirken⁷ karşılaştığı bazı felsefi problemleri açıklamak üzere Abdülhak Hâmid'in eserlerine başvurduğunu belirten Rıza Tevfik, sonuçta ortaya böyle bir eser çıktığını söyler.⁸

Eserin giriş kısmında, Abdülhak Hâmid'de metafizik düşüncenin temelini teşkil eden ölüm fikrini *Makber*'le başlatan Rıza Tevfik, Eflatun'dan (Platon) itibaren XX. yüzyılda Henri Bergson'a kadar gelen filozoflar silsilesinde ortaya çıkan varlık-yokluk, Tanrı, kâinat, ölüm, ruh ve öte dünya gibi belli başlı felsefi ve metafizik problemlere Abdülhak Hâmid'in eserlerinde de büyük ölçüde tesadüf edildiği görüşünden hareket ettiğini ifade eder.⁹

Rıza Tevfik'e göre Abdülhak Hâmid, her ne kadar Eflatun, Aristo, Epikür, Bacon, Descartes, Leibniz, Kant, Hume, Comte, Spencer, Bergson, İbn Sina veya İbn Rüşd gibi belirli bir felsefi sistem sahibi bir filozof olmasa da felsefi problemlere ciddi olarak kafa yormuş bir mütefekkiridir. Adı geçen bu filozoflardan farklı olarak onun felsefesi genç yaşta ölen karısı Fatma Hanım'ın mezarı ba-

5 Abdullah Uçman, "A History of Ottoman Poetry Üzerine Mektuplar: Rıza Tevfik'ten Edward G. Browne'a" (1), *Tarih ve Toplum*, S 147, Mart 1996, s. 4-12. Ayrıca bk. *Rıza Tevfik'in Mektupları*, haz. Abdullah Uçman, Ankara 2016, s. 89-98.

6 "Abdülhak Hâmid Bey İçin", *Servet-i Fünûn*, C XX, S 1037, 7 Nisan 1327 (20 Nisan 1911), s. 538-539. Ayrıca bk. Rıza Tevfik Bölükbaşı, *Türk Dili ve Edebiyatı Üzerine Makaleler*, haz. Abdullah Uçman, İstanbul 2023, s. 161-166.

7 Rıza Tevfik 1914 yılında, Vaniköy'de Raif Ogan'ın kurduğu Rehber-i İttihad-ı Osmânî adlı özel mektepte felsefe dersleri vermiştir (bk. Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Konya 1966, s. 407).

8 1918 yılında İstanbul'da Kanaat Kütüphanesi tarafından basılan eser, *ed-Darîh* (el-Melhametü's-Şi'riyye el-Kübrâ) adıyla Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi'nin oğlu İbrahim Sabri tarafından Arapçaya tercüme edilmiş (İskenderiye 1979), 1984 yılında bir giriş ve indeksle birlikte tarafımızdan yeni harflerle yayımlanmıştır (2. bs. Konya 2022).

9 Ahmet Hamdi Tanpınar, haklı olarak, Abdülhak Hâmid'de ölüm fikrinin *Makber*'den (1885) çok önce yazılan *Garam*'la (1876) başladığını ileri sürer ve bu konuda aydınlatıcı bilgiler verir (bk. XIX. *Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 2022, s. 518-517).

şında başlar, bir ara inkârın eşliğine kadar geldikten sonra tekrar iman ile son bulur.¹⁰

Ölü adlı eserinde:

*Bu taş cebînime benzer ki aynı makberdir,
Dışı sükûn ile zâhir derûnu mahşerdir.¹¹*

diyen Abdülhak Hâmîd'i diyalektik açıdan daha çok Eflatun'a benzeten Rıza Tevfik, eserinde, esas itibarıyla Abdülhak Hâmîd'in *Makber*, *Ölü* ve yer yer de *Tayflar Geçidi*'nden hareket etmek suretiyle, onda daha ziyade birbirine zıt görüşlerin hâkim olduğunu öne sürer.

Bütün felsefesi karısı Fatma Hanım'ın Beyrut'taki mezarı başında "kalp" ile "akıl"ın mücadelesinden doğan *Makber*'de, şairin aklı ile kalbi daimî bir çatışma hâlinindedir. Rıza Tevfik'e göre, hiçbir Osmanlı şairi, "sırr-ı tekvîn" karşısında Hâmîd'in hissettiklerini ifade edebildiği kadar güzel bir şekilde dile getirememiştir. Bu yönüyle o, bir bakıma, Eflatun gibi eski Yunan ve bir kısım Romalı filozofları hatırlatmaktadır.

Rıza Tevfik, Abdülhak Hâmîd'in genel anlamda felsefi konularla olan ilişkisini gözden geçirdiği eserin giriş kısmından sonra, kitabın ilk bölümünde onun felsefi şahsiyetini ele alır. Burada önce, felsefenin esas konusunu meydana getiren Tanrı, kâinat, varlık-yokluk, ölüm, ruh ve öte dünya gibi meseleler hakkında Muhiddin-i Arabî, Mevlâna Celâleddîn-i Rûmî, Mahmud-ı Şebüsterî, Feyzî-i Hindî, Muhammed Şîrîn Mağribî gibi bir kısım mutasavvıflarla Batılı filozofların görüşleri üzerinde durduktan sonra, biraz zorlamayla dahi olsa, bu filozoflarla Abdülhak Hâmîd'in fikirlerini mukayeseli olarak gözden geçirir.

Rıza Tevfik'e göre, Eflâtun ve Aristo gibi bir kısım eski Yunan filozoflarıyla Bacon gibi Yeni Çağ filozoflarının felsefi sistemlerinin esasını meydana getiren "hayret duygusu", "ölüm fikri" ve "inkılâb-ı havâdis" gibi belli başlı problemler, Abdülhak Hâmîd'in eserlerinin de esas konusunu oluşturmaktadır. Rıza Tevfik, felsefe, din ve psikolojinin de esas meselelerinden birini teşkil eden "ölüm" konusu üzerinde Osmanlı âlim ve şairleri arasında Abdülhak Hâmîd kadar kafa yoran ve dağınık şekilde de olsa bunlara cevaplar arayan başka hiçbir kimsenin bulunmadığını iddia eder. Ruhun "bâki ve müstakil" olduğuna inanan Hâmîd, en sonunda, ruh hakkında *Kur'ân-ı Kerîm*'deki: "*Ruh, Rabbimin bildiği bir iştir ve size ilimden ancak az bir şey verilmiştir.*" (İsrâ, 85) hükmünü kabul eder.

Aslında XIX. yüzyılda Batı'da ortaya çıkan yeni bir ilim dünyası, yeni teknoloji, yeni bir hayat ve yeni bir medeniyet anlayışıyla karşılaşan Beşir Fuad, Baha Tevfik, Tevfik Fikret ve Abdullah Cevdet gibi Osmanlı entelektüellerinin içine

¹⁰ *age*, s. 71-80.

¹¹ Abdülhak Hâmîd Tarhan, *Bütün Şiirleri 2: Makber, Ölü, Hacle, Bâlâdan Bir Ses*, haz. İnci Enginün, İstanbul 1982, s. 160.

düştüğü manevi buhranın Abdülhak Hâmid'de de bir tür benzeri bulunduğu ileri sürülebilir. O, daima tereddüt, endişe ve şüphe içindedir; onun, şüphe etmediği, sorgulamadığı hiçbir bilgi ve inancı yoktur denebilir.

Rıza Tevfik'e göre Abdülhak Hâmid'in İslam tasavvufuyla doğrudan doğruya bir ilgisi bulunmadığı hâlde, o, kâinatın "Allah'tan sâdır olup yine O'na döneceği"ni söylemekle, Batılı "Panthéist"lere, bizdeki "Vahdet-i Vücut" anlayışını savunanlara yaklaşmaktadır.¹²

Eserinin ilk bölümünde, Abdülhak Hâmid'in kâinat, kâinatın yaradılışı, ruh ve ruhun mahiyeti hakkındaki fikirleri üzerinde duran Rıza Tevfik, onun eserlerinde ruhu "müntakîl", yani "başka varlıklara geçmiş bir hâlde" göstermesiyle, batıdaki *animisme* anlayışı arasında benzerlik kurar.¹³

Rıza Tevfik'e göre, mesela *Makber* ile *Ölü*'deki şu parçalar, Türk edebiyatında *panthéisme-naturaliste* (Vücûdiyye-i tabiiyye) anlayışının en güzel örneklerini teşkil eder:

*Ey yâr, şu nev-bahâr sensin!
Ettikçe nigâh bahr u berre,
Birden sanırım ki bazı kerre
Meşcerdeki rûzgâr sensin!
Ağlar, derim eşk-bâr sensin!
Türben görününce anlarım ki!
Öldüm, bana türbedâr sensin.*

*

*Bütün serâiri tedkîk edin Hudâ zâhir!
Bütün mezâhiri ta'mîk edin Hudâ mazmûn!*

*

*Bîrut'ta kumlara defnettığım o genc-i şebâb,
Onun içinde de baktım, bugün O'dur medfûn.*

Abdülhak Hâmid'i, ruhun varlığını kabul ettiği için, *Rûhiyyûn* mezhebine mensup bir *Cartesien* (yani Descartes takipçisi); yeryüzündeki haksızlık ve

12 Eserin telif edildiği tarihlerde Batılı felsefi kavramlara Osmanlı Türkçesinde bulunmaya çalışılan kavramlar henüz tam anlamıyla uyuşmadığı için, Rıza Tevfik burada *panthéisme'e vahdet-i vücut* karşılığını vermiştir. Hâlbuki *panthéisme*, bütün kâinatı ve varlığı Tanrı'nın bir parçası saydığı hâlde, *vahdet-i vücut* anlayışı, varlığı ezeli ve ebedî kudretin (Cenab-ı Hakk'ın) isim ve sıfatlarının sadece bir tecellisi kabul etmektedir. Daha sonraki tarihlerde *panthéisme* için *vahdet-i mevcud* terimi daha yaygın olarak kullanılmıştır.

13 Rıza Tevfik felsefe lügatinde "Ervâhiyye" karşılığını verdiği *animisme*'in ilkel topluluklarda dağ, taş, ağaç vb. varlıklara bir tür ruh izafe etmek olduğunu açıkladıktan sonra, asıl felsefi manada ise bütün semavi dinlerin esasını meydana getiren "ruhun müstakîl bir varlık olduğunu kabul eden" ve "ebediyetine inanan" bir anlayış olduğunu açıklar (bk. *Mufassal Kâmus-ı Felsefe*, C I, İstanbul 1330, s. 242-248).

adaletsizliğe isyan ettiği için aklen ve itikat itibariyle bedbin; amel bakımından *Opportuniste* (zevk-perest) kabul eden Rıza Tevfik, onu bu yönüyle daha çok Schopenhauer'a benzeter. Abdülhak Hâmid'in bir kısım eserlerinde yer yer İslam felsefesindeki cüzi iradeyi reddeden ve her şeyi kaderin belirlediğini savunan *Cebriyye* anlayışını hatırlatan bazı fikirlere rastlanırsa da, hiçbir şekilde inkâr çizgisinin ötesine geçmeyen şair, tehlikeli inkâr uçurumlarının kıyısına kadar gelir ancak buradan "hayret duygusu" ile kurtulmayı bilir.

*Etmez mi bu hâl, câna te'sîr?
Kılmaz mı bu, itikadı tagyîr?
Hayret, eğer olmasaydı vârid,
İnsan neyi addederdi tedbîr?.*

Makber'de yer alan bu ve buna benzer parçalara dikkatle bakılınca, Abdülhak Hâmid, "Sûfiyye" mezhebinden sayılabilecek kadar *Vahdet-i vücud* anlayışına yaklaşmış, ara sıra da "Idealisme" davasını gütmek suretiyle maddi âlemin hakikatini inkâr etmiş ve sadece Allah'ı yegâne varlık kabul etmiş olduğu hâlde, bir mutasavvıf gibi, buradan daha ileriye gidebilme cesaretini gösterememiştir. Bundan dolayı onu, *Vahdet-i vücud* itikadına sahip biri olarak kabul etmek mümkün değildir.¹⁴ Tek Tanrı'ya inandığı için *Théiste* kabul edilmesi gereken Abdülhak Hâmid'de sonuna kadar değişmeden sabit kalan yegâne özellik *Agnosticisme* (*Lâedriyye*), yani şüpheliliktir.

Eserin son bölümünde Abdülhak Hâmid'in şiir anlayışı ve şairliği üzerinde duran Rıza Tevfik, burada onu, büyük ölçüde etkisi altında kaldığını ileri sürdüğü Victor Hugo ile mukayese eder.¹⁵

Rıza Tevfik, daha önceki değerlendirmelerinde olduğu gibi, burada da, Türk edebiyatına romantizmi getirmek suretiyle yeni Türk şiirine geniş bir ufuk açtığını ileri sürdüğü şairi, edebiyat tarihçilerinden çok önce "hakiki bir müceddit" olarak değerlendirmiştir. Son tahlilde Hâmid, Tanzimat'tan sonra farklı bir yönde gelişen yeni edebiyatın başarıya ulaşmasını sağlamış gerçek bir "dahi"dir. Onun Türk edebiyatına bu tarzdaki hizmeti, "âlem-i irfanda misli görülmemiş" bir şeydir.

Yenileşme dönemi Türk edebiyatı için bir "âmil-i medeniyet" olarak kabul edilmesi gereken Abdülhak Hâmid'in, "hakiki bir şiir dehâsı ile doğan" Fuzûlî veya Şeyh Galib gibi divan şairlerinin yanında asıl şansı, küçük yaştan itibaren Batı düşüncesi ve kültürüyle temas etmiş olmasından gelir. Batı edebiyatından sadece Victor Hugo ile değil, aynı zamanda Corneille, Racine, Shakespeare ve Byron gibi bu edebiyatın zirve şahsiyetlerini de tanıyan Hâmid, bütün bu şairlerin eserlerini dikkatle okumuş ve onların etkisi altında ve onlar gibi yazmaya çalışmıştır.

¹⁴ *age*, s. 269.

¹⁵ Bu konuda ayrıca bk. Emel Kefeli, "Hâmid'in Batılı Kaynakları: Victor Hugo", *Vefatının 60. Yılında Abdülhak Hâmid Tarhan Sempozyumu* (12 Nisan 1997), İstanbul 1998, s. 53-63.

Rıza Tevfik'e göre, Türk edebiyatını bir hamlede Orta Çağ'dan Yeni Çağ'a taşıyan Abdülhak Hâmid'in edebiyatımızda gerçekleştirmiş olduğu iki büyük inkılaptan birisi, şiir anlayışında ifadeyi "tasallüf-perverlik"ten (aşırı mübalağa) kurtararak tasavvur (*conception*) tarzına bir yenilik getirmesi; diğeri de "sınâât-ı lâfziyye"de (kelime oyunları) yapmış olduğu yeniliktir.

Bu şekilde, Türk edebiyatında "en büyük müceddit" olmak şerefini hakkıyla kazanan Abdülhak Hâmid, aynı zamanda edebiyatımıza Fransız romantik anlayışını getirmiş ve bu hizmetiyle de bir "âmil-i terakkî ve temeddün" olmayı başarmıştır.¹⁶

*

Kitabın yayımlanışından sonra Abdülhak Hâmid Rıza Tevfik'e gönderdiği bir mektupta, teşekkür ettikten sonra, eserin güzel bir tenkit örneği olduğunu, ancak kendisine layık olmadığı kadar fazla "muhabbet" gösterildiğini belirterek, özellikle gençlik yıllarında, isimlerini zikrederek hangi şair ve filozofları okuduğunu ve eserlerinden yararlandığını açıklar. Bunlar arasında başta Hugo, Corneille, Shakespeare ve Şeyh Sa'dî olmak üzere, az da olsa Goethe, Byron ve Dante'nin eserleri bulunmaktadır.¹⁷

16 *age*, s. 520.

17 *Âtî*, S 210, 1 Ağustos 1334/1918. Ayrıca bk. Abdullah Uçman, "Abdülhak Hâmid'den Rıza Tevfik'e Mektuplar", *Yeni Türk Edebiyatı*, S 16, Ekim 2017, s. 236-238.